

українських учених, знищених більшовицькою Москвою.- Записки Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка. - Т.СЬХХІІІ. - Париж-Чикаго, 1962; Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (нарис історії). - Ч. 1-2. - Мюнхен, 1955-1958; 42. Hryhory Kostyuk Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). - New York, 1960; 43. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. - Мюнхен, 1973; 44. Ivan L. Rudnytsky The Intellectual Origins of Modern Ukraine. In: Ivan L. Rudnytsky Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987, pp.123-142; Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції// Між історією і політикою. - С.358-383. Праці ІЛисяка-Рудницького перевидані в Україні: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. - К., 1994; 45. Mace James. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in the Soviet Ukraine, 1918 - 1933. - Cambridge, MA, 1983; 46. Bohdan Krawchenko. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine.- London, 1987. *Укр. переклад*: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. - К.,1997; 47. Bilocerkovycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. Boulder and London, 1988; 48. George Liber. Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR 1923-1934, Cambridge, 1992; 49. Roman Szporluk. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State. *Daedalus*. Vol. 126, No.3 (Summer, 1997), pp. 85-119; The Body and National Myth: Motifs from the Ukrainian National Revival in the Nineteenth Century. *Australian Slavic and East European Studies*. Vol. 7, No.2 (1993), pp.31-59; Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш. Драгоманов//Сучасність. - 1996.-№12. - С. 90-94.

О.І. Стадніченко

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

На порозі нового століття особливо гострою постає проблема необхідності докладного і всебічного вивчення значення і ролі вітчизняної інтелігенції в історії України, оскільки саме її історія в концентрованому вигляді відображає історію всього українського народу, становлення українців як окремої самобутньої нації, його культури. Інтелігенцію можна вважали носієм національної свідомості цілого народу в найкращих і найвищих його формах; це сила, що накопичила історію народу, його культурний і науковий досвід, створила притаманні лише цьому народу культурні цінності¹.

Дослідження історії української інтелігенції, вивчення ролі і значення інтелігенції як важливого чинника державотворчих процесів в Україні протягом останніх століть дає нам можливість долучитися до квітесенції історії Української держави, українського народу, української нації.

Роль і значення еліт в житті суспільства важко переоцінити. Кожна епоха ставить перед суспільством певні завдання, вміле і раціональне вирішення яких як у теоретичній, так і в практичній площині залежить в першу чергу від спеціалістів з економіки, політики, права, мистецтва тощо. Ці проблеми становлять безпосереднє коло інтересів еліти. Займаючи провідне місце в еліті, інтелігенція завжди була "головою нації", генератором передових ідей. Один з дослідників теорії еліт американсько-польський соціолог Ф.Знанецький писав, що китайський мандарин викликав повагу і поклоніння людей не стільки тим, що він - мандарин, скільки тим, що він був людиною освіченою на протипагу неосвіченій юрбі. Саме від інтелігенції, стверджують у своїх працях західноєвропейські і американські дослідники Г.Маракузе, Х.Ортега-і-Гассет, В.Паретто, Е.Фром, в значній мірі залежить, яким шляхом йтиме розвиток суспільства, як розвиватимуться інститути політичної системи, сама держава². Не випадково О.Шпенглер, А.Тойнбі, Г.Маракузе та інші дослідники проблеми наголошували, що чим більш значимою і чисельною є верства інтелігенції в суспільстві, тим більш воно сприйнятливим до демократичних змін і тим більш вимогливішим і гнучкішим воно виявляється до різного роду позитивних перетворень.

Водночас виявляється і інша закономірність - інтелігенція, яка завжди продукує ідеї, що сприяють суспільному поступу, не завжди виступає силою, що має державну, офіційну підтримку влади. Навіть невеликий ретроспективний погляд на історію різних держав засвідчує, що всі деспоти безвідносно до часу, в якому їм довелося жити, а також їх політичних уподобань, соціального походження чи расової приналежності, завжди вбачали в інтелігенції свого найбільш запеклого ворога, якого намагалися залякати, підкупити,

полювати від широких мас або перевиховати (Сталін, Мао Цзедун, Пол Пот), а найпевніше - фізично знищити.

Більшість соціологів вказують на те, що інтелігенція як специфічна соціальна зєїхства була і досі залишається досить аморфним явищем; її соціологічні контури часом дуже розпливчасті, їй властиві відносно висока соціальна мобільність, рухливість соціальних : культурних характеристик, не кажучи вже про політико-ідеологічні прихильності та : -р:єнтації. Крім того, однією з найважливіших її соціальних функцій завжди залишалося інакомислення, вона була тим середовищем, яке породжувало ідеї, що не збігалися з гоїдійно визнаними суспільно-політичними нормами, ідеологією держави в цілому. У демократичних, відкритих суспільствах критично налаштована частина інтелігенції має можливість відносно відкрито виголошувати і пропагувати свої ідеї, що стосується закритих тоталітарних суспільств, то подібних можливостей інтелігенція позбавлена. Україна, яка дтотягом довгого історичного періоду перебувала під владою імперської Росії, а потім - у складі СРСР, не могла забезпечити вітчизняній інтелігенції нормальних умов для праці. Ці : «собливості інтелігенції та її ролі в історії країни слід враховувати при дослідженні відносин • країньської інтелігенції із державою не лише у XIX, XX ст., а протягом усієї історії України.

Якщо спробувати визначити, з якого часу ми можемо говорити про українську інтелігенцію як остаточно самовизначену, окрему соціальну верству у сучасному розумінні нього слова, то більшість дослідників схиляються до такої дати як кінець XIX - початок XX ст. В цей час вітчизняна інтелігенція дійшла вищого ступеня політичної організації, що виявилось у формуванні самостійних політичних партій, які виступали активною цілком свідомою силою в політичній боротьбі. Таким чином, переломним етапом в зміні соціальної природи української інтелігенції стало XIX ст. Головними рисами її розвитку в цей період чожна вважати, по-перше, інтенсивне кількісне зростання, по-друге, її демократизація, зміна . хвальних джерел її формування, по-третє, значне збільшення її впливу на суспільно-політичне життя суспільства, по-четверте, її остаточно оформлення в окрему специфічну соціальну верству. Саме з цього часу вона стає провідною політичною силою нації, активним чинником державотворчих процесів¹.

В цілому, умови формування і розвитку української інтелігенції протягом XIX-XX ст. не можна назвати сприятливими. За умов перебування у складі Російської імперії годі й туло сподіватися, що інтелігенція пригніченої нації розвиватиметься без деформацій у передову соціальну верству із відповідним рівнем політичної ментальності. Незважаючи на де. українська інтелігенція спромоглася на значні культурні і політичні звершення. У новому столітті політичний портрет української інтелігенції збагатився новими фарбами й гідтінками, а на зміну аполітичній діяльності у сфері просвітництва попередньої доби (XIX ст.) прийшов активний політичний рух, який має місце протягом XX-XXI ст.

В умовах радянської політичної системи можна виокремити ряд принципових -озицій, з яких виходила влада при здійсненні своєї політики щодо еліти. По-перше, одним з найпринциповіших завдань системи було повне одержавлення інтелігенції: вся без винятку інтелігенція має працювати тільки за вказівками держави. Переважна більшість інтелігенції переходить у розряд державних службовців, діяльність представників так званих «вільних професій» (письменників, художників, артистів тощо) регулюється державою через тдержавлені профспілки, творчі спілки й систему «годівниць» (державні премії, фонди тощо).

По-друге, важливу роль система приділяла подоланню індивідуалізму інтелігенції ІХ специфічної суспільної групи. Можна сказати, що здійснювалася "колективізація . нтелігентної праці" через створення творчих спілок, які, з одного боку, гарантували більш-менш сприятливі матеріальні умови існування, а, з іншого боку, спрямовували творчу діяльність в необхідне для режиму русло. Правомірно буде сказати, що з'являється принцип колективної відповідальності за результати творчої діяльності, що більше нагадує принцип кругової поруки.

По-третє, слід нагадати і про тотальну ідеологізацію інтелігенції, що торкалася усіх без винятку сфер життя. Сама державна ідеологія набувала рис релігійного культу екстримістського спрямування з рисами фанатизму, догматизму, нетерпимості до інакомислення. Подібна уніфікація інтелігенції в Україні, як і Радянському Союзу в цілому, призвела до звуження світоглядних позицій інтелігенції, зниження її культурного рівня.

По-четверте, у руслі політики одержавлення української інтелігенції здійснювалась також і її денационалізація. Цей процес розгортався у двох напрямках — русифікація і асиміляція національної інтелігенції. Русифікацію слід розглядали не тільки як процес відвертого насаджування російської культури, витіснення національної мови і культури, оскільки вона мала чимало різних аспектів, крім суто культурного. Серед головних наслідків русифікації і асиміляції національної інтелігенції в Україні слід назвали такі як архаїзація й етнографізація національних культур, їх відставання від пануючої культури, яка модернізувалась, провінціалізація цих культур і, відповідно, - національної інтелігенції.

Ще одним аспектом державної політики у ХХ ст. щодо інтелігенції були репресії. Щоб проілюструвати особливу увагу радянської партійної верхівки до української еліти, наведемо таку статистику: 1920-1924рр., 1929-1931рр., 1933р., 1937-1938рр., 1946-1951рр., 1965р., 1972-1973рр., 1979-1980рр. - це дати, що характеризують найбільш гострі прояви репресивної політики щодо української інтелігенції. Але паралельно із цією хронологією велася невпинна боротьба протягом усього періоду радянської історії із націоналізмом в Україні, яка фактично призводила до винищення інтелектуально-культурного генофонду. Найбільших і найсерйозніших втрат Україні завдали репресії 1930-х рр., які знищили відразу два покоління інтелігенції: дореволюційну і її духовних спадкоємців - генерацію, яка була основною силою національнокультурного відродження 1920-х рр. Своїм наслідком це мало втрачену інтелектуально-духовну традицію, що формувалася не одне десятиліття, розірваний зв'язок між інтелігенцією.

В перші два десятиліття радянської влади було закладено серйозні передумови для дегуманізації інтелігенції та культури загалом. Це відбувалося водночас із формуванням соціально-негативного та споживацького ставлення до інтелігенції. Як тільки її стали вважати «прошарком», що його потрібно «використовувати» в «інтересах трудящих», розпочалася дегуманізація інтелектуальної праці. Виступаючи на історичній арені як носій культурних цінностей, генератор духовного багатства суспільства, вона у нас посіла задалегідь нерівноправне становище у порівнянні з «виробниками матеріальних благ». Мало того, пріоритети в розвитку самої інтелігенції перебрала собі та її частина, яка мала безпосереднє відношення до системи суспільного виробництва. Відбувалася технократизація інтелігенції та культури, її гуманітарна сфера залишалася у відносній занедбаності!

Разом із тим вже сьогодні ми можемо цілком справедливо зазначити, що найталановитіші представники української інтелігенції, незважаючи на перешкоди, спромоглися створити високохудожні книги, картини, спектаклі, кінофільми. Тисячі інтелігентів чесно служили науці, працювали на ниві освіти й охорони здоров'я. Про все це добре відомо, і ми віддаємо належне їх сумлінній і багато в чому самовідданій праці. На Україні культурна еліта й насамперед письменники в умовах десталінізації вдалися до нових спроб розширити межі творчого самовираження. Письменники старшого покоління продовжували вимагати реабілітації своїх репресованих колег. Так, Олександр Корнійчук закликав опублікувати «Бібліотеку великих 20-х» для популяризації творів Блакитного. Куліша, Курбаса та інших жертв чисток. Інші прагнули добитися аналогічного для тих, хто в 40-х роках став жертвами Кагановича.

Але особливо визначною подією стала поява нового покоління письменників, критиків і поетів, таких як Василь Симоненко, Ліна Костенко, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Іван Драч, Микола Вінграновський і Дмитро Павличко, котрі вимагали виправити «помилки», яких у минулому припустився Сталін, і надати гарантії того, що культурний розвиток народу не душитимуть у майбутньому. На їхній погляд, найкраще втілити цю мету можна лише «шляхом повернення до правди», вони вимагали припинити втручання партії в

справи літератури й мистецтва, визнати право експериментувати з різноманітними стилями, забезпечити центральну роль української мови в освітній і культурній діяльності в республіці. На початку 60-х рр. представники цього нового покоління в літературі, яке стати називати «шестидесятниками», не лише відкидали втручання партійних чиновників, а й зикривали лицемірство, опортунізм і надмірну обережність своїх старших колег. Їх можна вважати попередниками і провісниками майбутнього етапу відродження інтелігенції в Україні.

Рух опору 60—80-х рр. ХХ ст. був логічним продовженням попередніх етапів національно-визвольної. Згадаймо, що український національно-визвольний рух з кінця ХІХ ст. пройшов у своєму розвитку такі етапи: аполітичне культурництво, формулювання програмних постулатів, створення політичних партій і формування політичних вимог, збройна боротьба за визволення. Через ці етапи (за винятком останнього) пройшов і рух 60—30-х рр. Базовими осередками руху стали міста, а міська інтелігенція традиційно взяла на себе роль організатора і провідного учасника руху. Так, за підрахунками Б.Кравченка, з 659 дисидентів 86% належало до службовців (фактично - до інтелігенції), 13% - до робітників і лише 1% - до колгоспників⁶.

Виняткова роль інтелігенції в русі опору повністю підтверджується попередньою практикою діяльності інтелігенції як соціальної групи як авангардної групи суспільства. У 50-х роках ХХ ст. українська творча еліта силою слова духовно підняла український народ до усвідомлення своєї значущості як окремої самобутньої нації. Українські письменники, поети, митці попри романтизм і брак організаційного управлінського досвіду, намагалися підняти націю на мирне відстоювання своїх прав, на національно-культурну самобутність і державну незалежність України. Вітчизняне письменство творило чудову лірику, нагадувало троє героїчну минувшину ("Собор" О.Гончара, історичні романи П.Загребельного, поезія З.Симоненка та творчість цілого ряду інших представників інтелігенції), сприяло пробудженню національної самосвідомості, національної гордості українського народу.

Таким чином, творча еліта України виступила генератором ідей незалежності у другій половині 80-х - на початку 90-х років. "Сьогодні, - зазначав І.Драч, - українська інтелігенція пошматована між політичними партіями..., принижена повсякденними турботами..., продовжує боротьбу за гуманізм, демократію в Україні". На сучасному етапі українська інтелігенція бере активну участь у політичних державотворчих процесах, свідченням чого є діяльність таких відомих представників творчої еліти як І.Драч, Б.Олійник, Л.Павличко, В.Яворівський. Вплив інтелігенції на державотворчі процеси здійснюється —тяхом формування громадської думки у трьох основних напрямках: через безпосередню участь у владних структурах; через діяльність у політичних партіях, громадських організаціях і рухах; через управління культурологічними процесами у творчих спілках, культурно-освітніх закладах, ВНЗ.

Вищевикладений матеріал дає ґрунт для висновку про особливу роль та значення інтелігенції в історії України. Особливістю перехідного періоду, характерного для України НІ сучасному етапі, є соціальна нестабільність. На шляху ринкових перетворень жодна із соціальних груп українського суспільства не почуває себе впевнено. Водночас є сила, найбільш підготовлена професійно, яка володіє організаторськими здібностями, широкими міжнародними зв'язками, - це інтелігенція. Українська інтелігенція посідає особливе місце в історії держави, оскільки була і є найбільш підготовленою до сприйняття нового. Інтелігенція нині посідає в державі важливе місце. Так, наприклад, серед депутатів Верховної Ради України 13 скликання українська інтелігенція займала значну частку: 25,5% - вузівських працівників, докторів наук - 6,6%, кандидатів наук - 18,7%⁸, що свідчить про зростання авторитету інтелігенції в сучасному суспільстві, а також дає можливість сподіватись, що часи, коли інтелігенція офіційно проголошувалася "гнилою" і непотрібним тлошарком у робітничо-селянському суспільстві, залишаться сумним уроком історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С.12.
2. Візирякіна Н.І. Вплив інтелігенції на державотворчі процеси в Україні // Вісник УАДУ - 2000. - №1. - С.129.
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. - С.12.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980 рр. - К., 1995. - С.180.
5. Касьянов Г. Сталанізм і інтелігенція. - К., 1990. - С.93.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в р'єсі опору 1960-1980рр. - С.189.
7. Драч І. Політика. Статті, доповіді, інтерв'ю. - К.: Товариство Україна, КУ1. - 1996. - С.126.
8. Верховна Рада України. Інформаційний довідник. - К., 1998. - С.21.
9. Кучма Л. Разом вистоїм і переможемо // Україна і світ. - №34. - 1999. - С.4.

О.О.Верлан, В.А.Малюська

НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА ЗЛАМІ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЕПОХ: УКРАЇНІЗАЦІЯ І СЬОГОДЕННЯ

Історія розвитку людства, окремих країн і народів переконливо засвідчує, що одним із найактивніших суб'єктів суспільних перетворень є інтелігенція, творча й громадсько-політична діяльність якої відчутно позначається на всіх сферах життя суспільства. Універсальний словник-енциклопедія характеризує дану спільність як „прошарок освічених людей, які професійно займаються розумовою працею”. Словник іноземних слів поняття інтелігенції визначає так: „Інтелігенція [< kfn. intelligens (intelligentis) знаючий, розуміючий, розумний] - соціальна група. В яку входять люди, які професійно займаються розумовою працею і мають необхідну для цієї праці спеціальну освіт’ (інженери, техніки, лікарі, викладачі, юристи, працівники науки та мистецтва”¹. Діячі мистецтва, науки й культури мають великий вплив на формування національної самосвідомості широких народних мас. Разом з тим, в момент зламу політичної системи дана спільнота найгостріше переживає і демонструє всі складнощі перехідного періоду. Адже це єдина група, що в залежності від політичних прерогатив поділяється суспільством на нову та стару генерацію - на носіїв і руйнівників пануючої ідеології. Зазначимо, що в період перелому і зароджується система культурної самобутності нації.

Політичні та соціально-економічні зміни, що відбулись у Східній Європі та в республіках колишнього СРСР в кінці XX століття, охопили й Україну і переконливо довели непохитне значення національної інтелігенції в суспільному процесі.

Громадсько-політична та освітянська активність української інтелігенції на сучасному етапі є проявом кращих традицій, що сформувалися в історичному минулому. Пік її припадає на 20-ті роки XX століття, коли були закладені підвалини національної освіти та визначено місце інтелігенції в суспільному житті України.

Дане питання в загальних рисах було висвітлене в працях М. Бухаріна, А. Луначарського, М.Грушевського, роль інтелігенції в системі формування окремих інститутів суспільства характеризували О.Зінько, Г.Гончар, П.Говдя, становище даної соціальної групи в системі тоталітарної держави розкривали Г.Касьянов, С.Федюкін, В.Коцур. Разом з тим недостатньо висвітлено місце інтелігенції в період становлення нової ідеології та її вплив на науково-освітні традиції України. Отже, метою даної роботи є порівняльний аналіз ролі і місця в період українізації та сучасності.

Початок 20-х років радянською ідеологією був визначений як „суцільна боротьба комуністичної партії проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, індустріалізацію, соціалістичні перетворення сільського господарства” „Боротьба” охоплювала всі ланки суспільного життя - від соціалістичного змагання до ліквідації проявів буржуазного націоналізму. Сфера науки і культури також проголошувалася „фронтом”, а співробітництво з інтелігенцією старої формації - формою класової боротьби. В атмосфері все нових „тріумфальних перемог” робітничого класу інтелігенція як носій духовних цінностей суспільства була відсунута на задній план. Самі поняття „інтелігенція” й „інтелігентність” дедалі частіше звучати